

M. Bulat

Rimske opeke i crijepovi s pečatima u Muzeju Slavonije

Od osnutka Muzeja do danas sakupljen je u Muzeju Slavonije veći broj rimskih opeka i crijepova s pečatima s raznih lokaliteta u Osijeku i okolici, ali su mnoge ostale bez ikakvih podataka o točnom mjestu i okolnostima nalaza. Mnogo više je opeka bez pečata, koje također potječu iz grobova ili temelja zgrada s raznih mjesta našega terena. Neke od njih zanimljive su po slučajnim ili namjernim posebnim oznakama, u koje zasad ne ćemo ulaziti. Od onih s pečatom neke su već ranije publicirane¹, a mnoge od njih su dospjele u druge zbirke izvan Osijeka, ili su nestale, nakon što su objavljene. Ipak i njih možemo koristiti u našoj statistici radi dobivanja potpunije slike o proizvodnji i upotrebi opeka u rimskoj Mursi.

Proučavanje pečata na rimskim opekama važno je iz više razloga. Po njima često dobivamo podatke za rimsku vojnu historiju — ukoliko ih je radila koja vojna jedinica —, za saobraćajne veze, za ekonomsko pa i kulturno stanje neke provincije ili njenog dijela ili grada u određenom razdoblju. Nadalje pomažu nam datirati nalaze rimskih zidova i grobnica u kojima se nalaze, otkrivaju nam proizvodne centre i drugo.

Iako proizvodnja i upotreba opeka u nekim krajevima svijeta, na pr. u Mezopotamiji, seže u vrlo duboku starinu, kod nas se objekti, građeni od opeka, javljaju tek s rimskom okupacijom, odnosno još nešto kasnije, od početka II st. n. e., kada je počeo cvat ovog područja. Dosad nam nisu poznate opeke iz ranijih razdoblja niti iz razdoblja koje je neposredno slijedilo rimskom. Tek od srednjega vijeka dalje ponovno se grade objekti zidani od opeka, i to dugo vremena samo izuzetno i pojedinačno, da tek od novijeg vremena opeka od pečene zemlje počinje prevladavati nad starim načinima gradnje. Međutim, i ona već mora prepuštati svoje mjesto novim materijalima i tehnikama. Vidimo da proizvodnja i upotreba opeka označava i te kako krupan prijelom u proizvodnim i društvenim odnosima, i da nam izučavanje pečata na njima može dati vrijednih podataka o najstarijim fazama klasnog društva kod nas.

Sudeći po ostacima građevina, u rimsko doba se kod nas pored opeka upotrebljavao za izradu temelja još i lomljeni kamen, i to uglavnom

dvije vrste: vapnenac vjerojatno iz Fruške gore, i škriljac iz Baranjske planine, kakav se i danas vadi u kamenolomu kod Batine Skele (podaci po vlastitim opažanjima).

Opeke su velike i masivne za naše današnje pojmove, i mjerile su oko jednu i po rimsku stopu u dužinu (oko 45 cm) i jednu stopu u širinu, pa se stoga i zovu seskvipedalne. Mnogo veće opeke koje su mjerile preko pola metra u dužinu i širinu, upotrebljavale su se u specijalne svrhe.

I crijepovi su bili za današnje pojmove vrlo veliki, mogli su mjeriti u dužinu preko pola metra, a razlikovali su se od današnjih po tome, što su sa strana imali izbočene rubove. Nadalje su se izrađivale i mnogo manje opeke, kvadratičnog, lučnog ili kružnog oblika, koje su služile za zidanje stupića kod posebnih rimskih peći za zagriavanje prostorija, tzv. hipokausta, kakovih je bilo i u Mursi (dosad nepublicirano).

Razne vrste sasvim malih podnih opeka u obliku šesterostrane prizme, romba, »dvopeka«, itd. služile su za taracanje jednostavnijih podova u sporednim prostorijama ili u kućama manje imućnih građana. Posebna vrst crijepova lučnog oblika, tzv. imbrices, služila je za pokrivanje spojeva većih crijepova, dok su valjkaste cijevi od pečene gline (pored olovnih) služile za vodovod. Stropne opeke po debljini su bile slične crijepovima, a imale su razne šare i izbočine radi boljeg prijanjanja žbuke. Razbijene opeke i crijepovi stucali bi se u prah, koji se miješao s krečom, pa se tako dobivala neka vrst betona ružičaste boje, koji je bio naročito čest u kasno rimsko doba.

Ovdje ne smijemo zaboraviti ni to, da su veliki bedemi od opeka neko vrijeme osiguravali građane Murse od neprijateljskih navala.²

Pored pečata na opekama nalazimo i neke druge oznake, nekad namjerno, kao na pr. utisnute lukove na većini opeka i crijepova, a nekad i slučajne, kao na pr. otiske nogu raznih životinja — goveda, pasa, peradi i dr., koje su gazile po još neosušenim opekama. Na jednoj velikoj opeci iz Sarajevske ulice u Osijeku (inv. br. 6905), sačuvao se otisak bosog ljudskog stopala, vjerojatno nekog roba koji je radio na ciglani. Na kraju imamo i razne natpise izvedene prstom na još mokroj glini, jedan čak na hebrejskom jeziku, o čemu će biti govora kasnije. Moramo još navesti da su pečati kod nas dosad nađeni samo na seskvipedalnim opekama, velikim crijepovima i u jednom slučaju na imbriksu. Na ostale vrste opeka pečati se nisu stavljali.

Ovdje ćemo najprije dati popis opeka s pečatima koje se sada nalaze u Muzeju Slavonije, i to prvo iz carskih ciglana, drugo iz vojničkih, i treće iz privatnih, a zatim ćemo se osvrnuti na one, koje su ranije nađene na našem terenu, za koje se zna iz literature, a koje su kasnije nestale ili dospjele u druge muzeje.

Prikazane opeke potječu većinom s područja Osijeka (rimski grad Mursa), a manjim dijelom iz neposredne okolice, dok ih ima dosta kojima se ne zna mjesto nalaza, no i te vjerojatno potječu većinom iz Osijeka.

OPEKE S PEČATIMA U MUZEJU SLAVONIJE

1. IZ GARSKIH CIGLANA

1. Inv. br. 5577: opeka svijetlo crvene boje, s dvije strane jače oštećena, s reljefnim pečatom u tabuli ansati: CAE.N (Caesaris Nostri). Nalazište Osijek — Donji grad, bašta mlinara Engelhardta, 1878. godine (danas ugao Tucovićeve i Gupčeve ulice). Vjerojatno potječe iz mursijske carske ciglane II stoljeća. Publicirao Maixner.³ Dimenzije 29,5x29,5x5,5 cm, pečat 11x3,4 cm. T. I, br. 1.

2. Inv. br. 5955: veliki ulomak opeke, crvenkasto pečene, s reljefnim pečatom CAE.N (Caesaris Nostri) u udubljenoj tabuli ansati, istoj kao gore. Nalazište Osijek—Donji grad, Glavni trg, 1878. godine (danas Trg Vladimira Nazora). Porijeklo i datiranje kao gore. Publicirao J. Hampel⁴ Dimenzije: 30x31x6 cm, pečat 11x3,4 cm.

3. Inv. br. 5965: opeka crvenkaste boje, s reljefnim pečatom CAE.N (Caesaris Nostri) u udubljenoj tabuli ansati, isto kao gore. Gore u uglu utisnuti lukovi. Nalazište Osijek, Donji grad, trg V. Nazora 1953. godine. Dimenzije: 44x30x5,5 cm, pečat 11,3x3,6 cm.

4. Inv. br. 6935: opeka i dva ulomka opeka crvene boje, s istim pečatom kao gore: a) u jednom uglu je pečat, u drugom tri udubljena koncentrična luka, b) četvrtina opeke, preko pečata otisak pasje šape; c) manji ulomak s istim pečatom, ali slabije otisnutim.

Sva tri su nađena 1955. godine kod kopanja latrine na Vojničkom polju (između dvije kasarne) u Donjem gradu.⁵ Dimenzije čitave opeke: 43x29x6 cm.

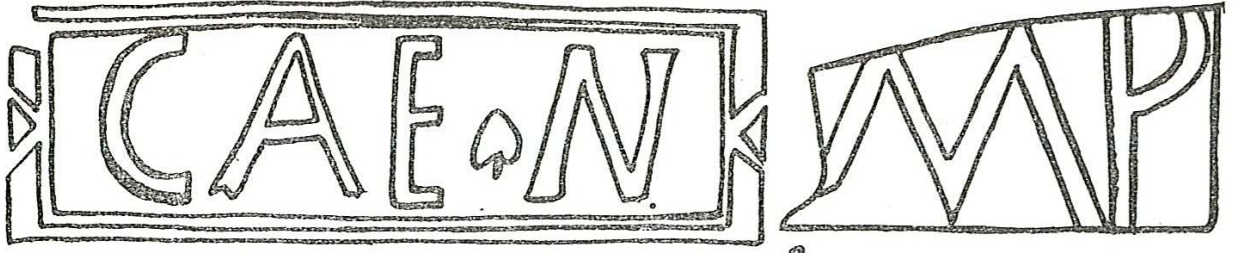
5. Inv. br. 2286: ulomak opeke crvene boje s ostatkom reljefnog pečata i/MP (Imperatoris) u pravokutnom udubljenju oivičenom ozdo reljefnom crtom. Nalazište Osijek (?), vjerojatno krajem prošlog stoljeća. Možda kasniji proizvod mursijske carske ciglane. Dimenzije: 18x14,5x6 cm. T. I, sl. 2.

6. Inv. br. 2290: ulomak crijepa s ostatkom reljefnog pečata u udubljenom pravokutniku: IM/p (Imperatoris), zatvoreno crvene boje. Nalazište Osijek, vjerojatno krajem prošlog stoljeća, publicirao Szilagy.⁶ Dimenzije: 13,5x9x3,5 cm, širina pečata 3,2 cm. T. I, 3.

7. Inv. br. 5942: uzdužna polovina opeke tamno ljubičaste boje, s okrnjenim stranama i reljefnim pečatom IMP (Imperatoris) u udubljenom pravokutniku. Ispod pečata su na donjem dijelu opeke dva tanka i strma luka. Nalazište Osijek (?). Dimenzije: 43,5x22,5x5,5 cm, pečat 7,4x4 cm. T. I, 4.

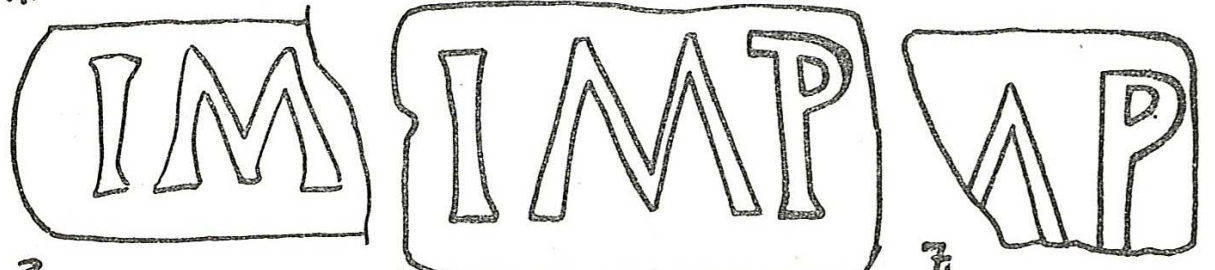
8. Inv. br. 5958: veliki ulomak opeke crvenkaste boje s reljefnim pečatom u udubljenom uokvirenom pravokutniku (koji kao da je otisnut unutar udubljenog stopala): IMP (Imperatoris). Nalazište nepoznato, dimenzije 30x30x7 cm, pečat 6,8x2,7 cm. T. I, 5.

9. Inv. br. 5972: ulomak donjeg dijela crijepa, crveno pečenog, s reljefnim pečatom u pravokutnom udubljenju: IMP (Imperatoris) (slovo P je slabije otisnuto). Bočni rub crijepa je povišen, a na donjem rubu crijepa su tri udubljena polukruga. Nalazište nepoznato, moguće Osijek. Dimenzije: 38,5x41x4 cm, visina okvira 7 cm, pečat 7x4,6 cm. T. I, 6.

1.

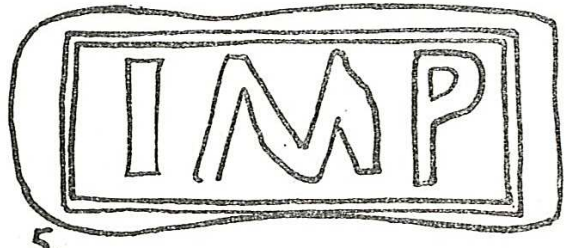
2.

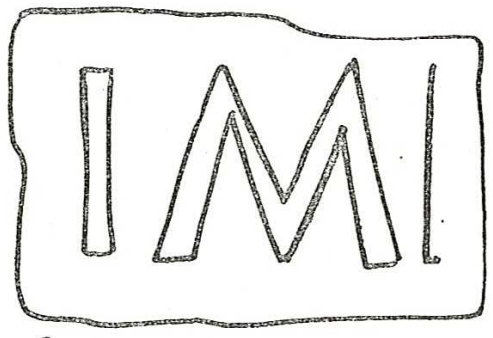
3.

4.

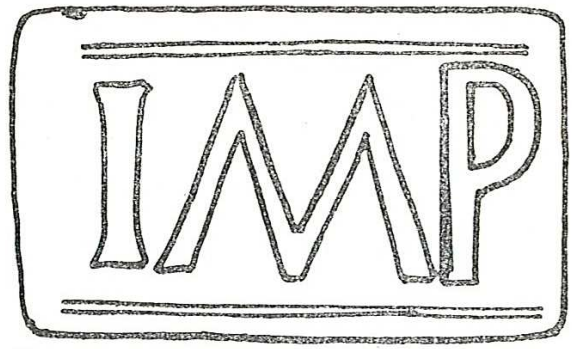
7.

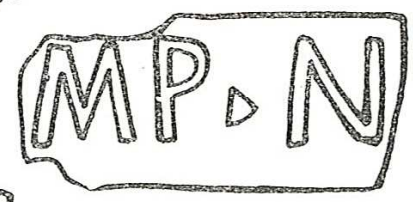
5.

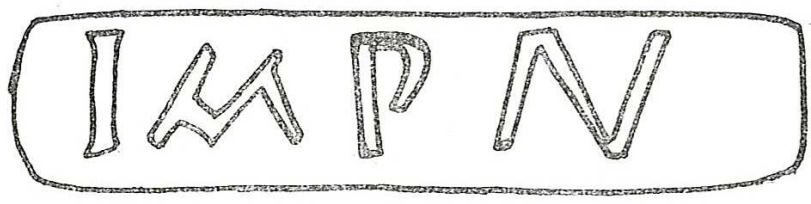
6.

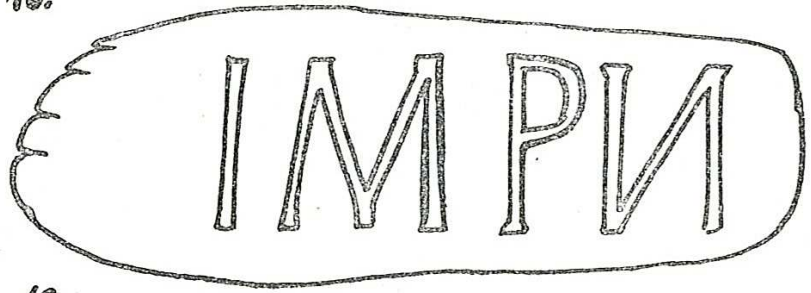
8.

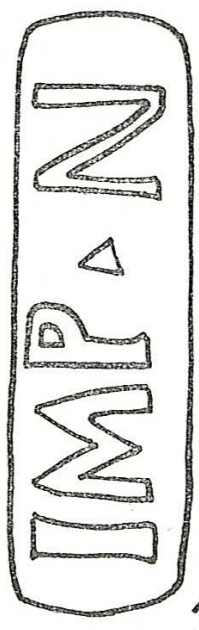
9.

10.

12.

11.

10. Inv. br. 7287: ulomak crijepa crvene boje s velikim reljefnim pečatom i/MP (Imperatoris) u plitkom pravokutnom udubljenju. Nalazište Osijek, Donji grad, rov za vodovod u Oreškovićevoj ulici (nasuprot bolnice). Predao Đ. Radanović 1960. godine. Dimenzije: 7x6x2,5 cm, pečat nepotpun. T. I, 7.

11. Inv. br. 7427: uzdužna polovica opeke tamnije crvene boje s reljefnim pečatom IMP (Imperatoris) u pravokutnom udubljenju s okvirom gore i dolje. Nalazište Osijek, Donji grad, rov za električni kabel pred Miljanovićevom br. 1, 1961. godine. U uglu su dva udubljena luka Dimenzije: 45x18x7 cm, pečat 8x5 cm. T. I, 8.

12. Inv. br. 2297: ulomak opeke crne boje (prepečen) s reljefnim pečatom u pravokutnom udubljenju: i/MP.N (Imperatoris Nostri). Nalazište Osijek, Donji grad, dar M. Zuckera 1903. godine. Dimenzije: 9,5x6x5 cm, pečat 6x2,5 cm. T. I, 9.

13. Inv. br. 5951: ugao opeke tamno crvene boje, s reljefnim pečatom IMP N (Imperatoris Nostri) u pravokutnom udubljenju. U samom uglu udubljena su dva luka. Nalazište nepoznato, moguće Osijek. Dimenzije: 26x23x5 cm, pečat 12x2,5 cm. T. I, 10.

14. Inv. br. 5956: polovica jako pečene opeke crvenkaste boje, s reljefnim pečatom u pravokutnom udubljenju: IMP.N (Imperatoris Nostri). Nalazište nepoznato, možda Osijek. Dimenzije: 31x29x5 cm, pečat 9x2,7 cm. T. I, 11.

15. Inv. br. 7292: ugao velike opeke od crveno pečene gline s reljefnim pečatom IMP N (Imperatoris Nostri, N je retrogradno) u udubljenju u obliku dječjeg stopala. Gore otisak pasje šape, stražnja strana opeke grubo ugladena. Nalazište Osijek, Donji grad, rov za vodovod u Oreškovićevoj ulici, između Carinarnice i Bolnice. Predao J. Šmit 1960. godine. Ova se opeka izdvaja od ostalih naših opeka s takovim pečatom po okviru u obliku stopala i po karakteru slova, a nisu mi poznate analogije ni iz drugih mjesta. Dimenzije: 47x26x7 cm, pečat 12x4,3 cm. T. I, 12.

II. OPEKE IZ VOJNIČKIH CIGLANA

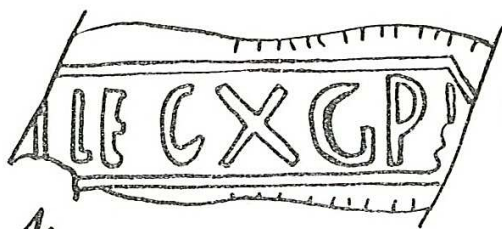
A. LEGIJSKE

16. Inv. br. 2461: dva ulomka iste opeke, straga odlomljene, crvenkaste boje, koji pripadaju zajedno, a prebijeni su preko reljefnog uokvirenog pečata LEGXGPF (Legio X gemina pia fidelis) u udubljenom stopalu. Nalazište Osijek, dar K. Focka 1900. godine. Dimenzije 12x7,5x2,2 cm, pečat 7x1,9 cm, širina stopala 3 cm. Publicirao Szilágyi.⁷ T. II, 1.

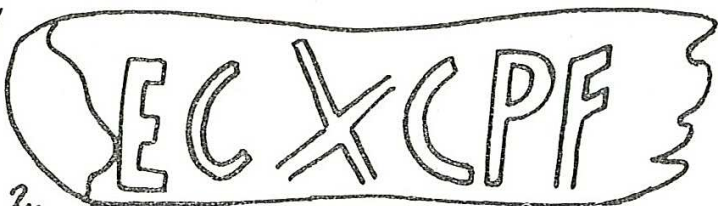
17. Inv. br. 2464: ulomak opeke žućkaste boje, s reljefnim pečatom u udubljenom stopalu: LEGXGPF (Legio X gemina pia fidelis), koji je veći i nije uokviren kao prethodni. Nalazište Osijek, dar K. Focka 1900. godine. Dimenzije: 19x19x4,5 cm, pečat 11x2,5 cm, širina stopala 3 cm. T. II, 2.

18. Inv. br. 5854: ulomak crijepa svijetlo crvene boje s reljefnim pečatom u udubljenom stopalu: le/GIIADPF (Legio II Adiutrix Pia Fidelis) ispod kojega je urezana valovita linija. Nalazište nepoznato, dimenzije 22x18x3 cm, širina 3,5 cm. T. II, 3.

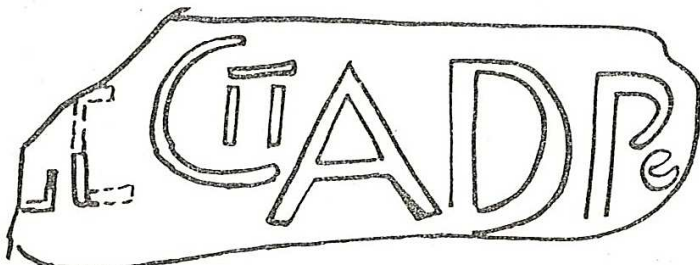
19. Inv. br. 5954: opeka crvenkaste boje s reljefnim pečatom u udubljenoj tabuli ansati: LEGVIIICL (Legio VII Claudia). Nalazište nepoznato,

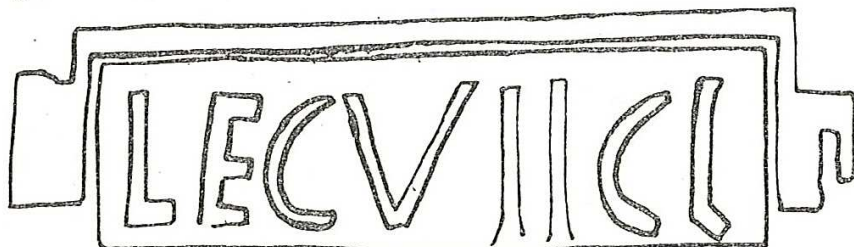
1.

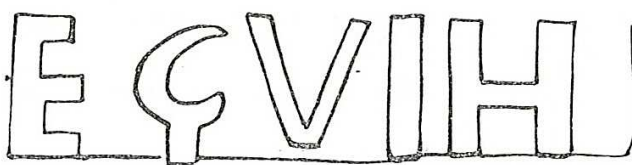
2.

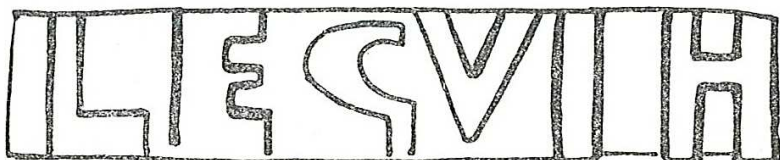
3.

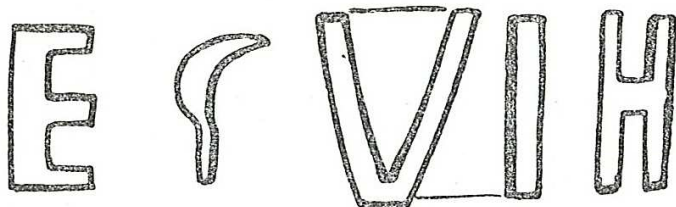
4.

6.

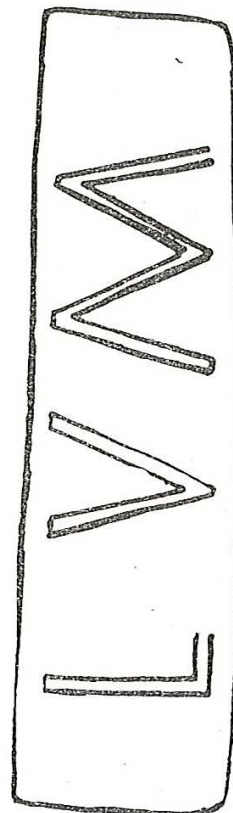
7.

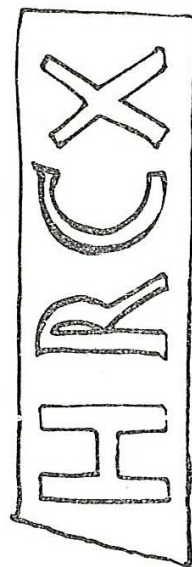
8.

10.

5.

9.

dimenzije 42x30,5x6,5 cm, pečat 13x3,5 cm. — Dvije opeke s pečatima te legije koje je Liebl publicirao kao da su nađene u Osijeku i da se nalaze u osječkom muzeju, ne podudaraju se po njegovim crtežima s našim, niti se nalaze u muzejskoj zbirci⁸. T. II, 4.

20. Inv. br. 5689: crijep s uzdignutim bočnim rubovima, crvenkaste boje, s reljefnim pečatom: LVM (Legio V Macedonica) u pravokutnom udubljenju. Ispod pečata su udubljeni koncentrični krugovi. Nalazište Osijek, Donji grad, publicirao ga je Liebl⁹. Dimenzije: 49x5x34,xx2,2 cm, visina ruba 5 cm, pečat 12x3,4 cm. T. II, 5.

21. Inv. br. 2279: ulomak opeke zatvoreno tamnocrvene boje s ostatkom udubljenog pečata u udubljenom pravokutniku: (L)EGVIH (Legio VI Herculia). Nalazište Osijek, Donji grad, stara Artiljerijska kasarna, 1895. godine. Dimenzije: 26x12x5,5 cm, pečat 13x2,5 cm. Publicirali Bojničić¹⁰ i Szilágyi¹¹. T. II, 6. Potpuno identičan primjerak iz Osijeka nalazi se od ranije i u Arheološkom muzeju u Zagrebu.^{11a}

22. Inv. br. 5960: ulomak opeke tamno crvenkaste boje, s udubljenim pečatom LEGVIH (Legio VI Herculia) u udubljenom pravokutniku. Mjesto nalaza nepoznato. Dimenzije: 23x19x4,5 cm, pečat 11,5x2,3 cm. T. II, 7.

23. Inv. br. 7060: opeka tamnije crvenkaste boje (jače pečena) s udubljenim pečatom u desnom gornjem uglu: (L)EGVIH (Legio VI Herculia), a ispod toga je otisak pasje šape. Donja strana opeke je neravna uslijed jačeg pečenja. Nađena je na Zelenom polju u Osijeku kod kopanja podruma za siranu pred Tvornicom mlijeka u prahu istočno od Donjeg grada. Izgleda da je služila tu, zajedno s još nekim nesačuvanim opekama, za pokrivanje avaroslavenskih grobova VIII. stoljeća, koji su nađeni na tom mjestu, a donešena je negdje iz susjednih ruševina Murse.¹² Dimenzije: 40x30x5 cm, pečat 10x3 cm. T. II, 8.

24. Inv. br. 728: ulomak crijepa crvene boje s ostatkom slabo reljefnog pečata u jednostavno profiliranom pravokutnom udubljenju: lvi/HRCX (Legio VI Herculia Cohors X). Nađen je u Dalju vjerojatno krajem prošlog stoljeća. Dimenzije: 20x17x3,5 cm, širina pečata 2,8 cm. T. II, 9.

25. Inv. br. 5952: donja polovica opeke crvenkasto pečene, s udubljenim uokvirenim pečatom: LVIHRCX (Legio VI Herculia Cohors X). Nalazište nepoznato, dimenzije 30x23x5 cm, pečat 12,3x2,8 cm. T. II, 10.

26. Inv. br. 5953: opeka crvenkaste boje s udubljenim pečatom LVIHRCX (Legio VI Herculia cohors X), čiji je gornji dio jače, a donji slabije utisnut, tako da se gore primjećuje udubljeni horizontalni rub. Nalazište nepoznato, možda Osijek. Dimenzije: 41x35x6 cm, pečat 11,5x2,3 cm. T. III, 1.

27. Inv. br. 5957: polovica opeke crvenkaste boje, s pečatom s udubljenim slovima i bez okvira: LVIHRCX (Legio VI Herculia Cohors X). Nalazište nepoznato, dimenzije 30x31x6 cm, pečat 11x2 cm. T. III, 2.

28. Inv. br. 7668: ugao opeke s ostatkom pečata udubljenim slovima u udubljenom pravokutniku: lvi/HRCX (Legio VI Herculia Cohors X), tamno crvenkaste boje. Nalazište: polje Močari južno od Nemetina 1962. godine, gdje se izgleda nalazilo mjesto Ad Labores na cesti Mursa—Teutiburgium.¹³ Dimenzije: 13x18x4,5 cm, pečat oko 14x2,6 cm. Slova su rađena i otisnuta vrlo nemarno. T. III, 3.

29. Inv. br. 5966: ulomak opeke svijetlo crvenkaste boje s reljefnim pečatom EXERPANINF (exercitus Pannoniae Inferioris) u udubljenom pravokutniku. Slova su vrlo tanka, izdužena i nepravilna, što ukazuje na kasnije doba. Ovaj pečat se odnosi na donjopanonsku vojsku IV stoljeća koju su sačinjavale već spomenuta legija VI Herkulija, sa sjedištem vjerojatno u Dalju, i legija V Jovija, sa sjedištem u Novim Banovcima na Dunavu, gdje također nalazimo opeke s istim pečatom.¹⁴ — Nalazište Osijek, Kalvarija (danas bolnička prosektura na sjeverozapadnom uglu bolničkog dvorišta), predao 1953. godine dr. K. Fingler. Dimenzije: 16x23x5,5 cm, pečat 13,2x3,4 cm. T. III, 9.

30. Inv. br. 5967: ugao opeke crvenkaste boje, s istim pečatom kao gore. Porijeklo i nalazište kao gore. Dimenzije: 26x18x7 cm.

31. Inv. br. 5968: ulomak opeke crvenkaste boje, s istim pečatom kao gore. Porijeklo i nalazište kao gore. Dimenzije: 27x17x6 cm. — Kod sva tri primjerka upada u oči velika debljina i naročita svijetlo crvenkasta boja, kojom se razlikuju od ostalih s našega terena.

32. Inv. br. 5962: opeka crvenkaste boje, slomljena na dva dijela preko vrlo izduženog i uskog reljefnog pečata u pravokutnom udubljenju: (LE)GVIIIC SCVRSACI//// (Legio VII Claudia sub cura Ursaci...), koji se nije mogao reproducirati. Izrađena u Viminaciju (danas Kostolac), nalazište Kostolac (Srbija). Slova su teško čitljiva, sitna i nepravilna, a k tome je čitav stražnji dio pečata uslijed oštećenja nečitljiv, no može se pretpostaviti da iduća riječ iza »Ursaci« ne glasi »Arguti« kao na sličnom primjerku iz Srijemske Mitrovice.¹⁵ Dimenzije: 39x25x4,5 cm, pečat 22,4x2 cm.

B. POMOĆNIH ODJELA

33. Inv. br. 539: ulomak imbreksa zatvorene tamnocrvene boje. S vanjske strane nalazi se reljefni retrogradni pečat u udubljenom pravokutniku: CHOPTC (Cohors Prima Thracum Civium Romanorum). Nalazište: Štrbinci kod Đakova, dar biskupa Štrosmajera 1896. godine. Veličina: 15x12x1,8 cm, pečat 10,6x2,4 cm. Potpuno identičan pečat poznat je iz Novih Banovaca na Dunavu, gdje je ova kohorta bila u posadi od polovice II stoljeća n. e.¹⁶, u koje razdoblje, ili nešto kasnije, možemo staviti i naš ulomak. T. III, 5.

34. Inv. br. 2300: ulomak crijepa crvene boje s reljefnim pečatom: CIII/....?, u dubokom pravokutnom udubljenju. Nalazište Lug (Baranja), dar Gyarka Šandora 1897. godine (stari broj 729). Značenje nepoznato (možda Cohors III Alpinorum).¹⁷ Dimenzije: 16,3x9,5x3,5 cm, širina pečata 2,5 cm. T. III, 6.

35. Inv. br. 721: ulomak crijepa crvenožučkaste boje sa zadnjim dijelom reljefnog pečata u pravokutnom profiliranom udubljenju: coh VII.BR (Cohors VII Breucorum). Nalazište Osijek, dar F. Nubera krajem prošlog stoljeća, publicirao Szilágy.¹⁸ — Opeke i crijepovi sa žigovima ove kohorte, koja je u II i III stoljeću imala tabor vjerojatno kod Lugia (Dunaszekscő kod Mohača), vrlo su česti u ovom dijelu Podunavlja. Veličina: 14,5x19,5x3,5 cm, širina pečata 3 cm. T. III, 7.

1. LVIHRCX

1.

2. LVIHRCX

2.

3. LVIHRCX

3.

5. CHTOHO

5.

6. C IIII

6.

7. VII·BR

7.

8. COH·VI

8.

10. OHO·VII·BR

10.

11. OHO·VII

11.

4. EXPERANIMI

4.

9. COH·V

9.

36. Inv. br. 724: ulomak crijepa žućkaste boje s ostatkom reljefnog pečata: COH.VI/i br (Cohors VII Breucorum), istog oblika slova, porijekla i datacije kao gore. Mjesto nalaza Osijek, u muzej dospio iz zbirke Kramer. Publicirao J. Hampel¹⁹. Dimenzije: 17,5x11x2 cm, širina pečata 3 cm. T. III, 8.

37. Inv. br. 5961: ulomak crijepa svijetlo crveno žućkaste boje, s reljefnim pečatom u udubljenom uokvirenom pravokutniku: COH.V/ii br (Cohors VII Breucorum), ispod kojega je u uglu udubljen širok plitak luk. Nalazište nepoznato, dimenzije 20x16x2,2 cm, širina pečata 3,6 cm. T. III, 9.

38. Inv. br. 5964: ulomak crijepa, crvenkasto pečen, s dva udubljena luka na dnu, i reljefnim pečatom u gore uokvirenom pravokutnom udubljenju: COH.VII.BR (Cohors VII Breucorum). Nalazište nepoznato, dimenzije 19x16x2,5 cm, pečat 13x3,2 cm. T. III, 10.

39. Inv. br. 7755: ulomak crijepa žućkastocrvene površine i crvenkaste jezgre, s ostatkom reljefnog pečata u udubljenom pravokutniku: c/OHVII// (Cohors VII Breucorum). Slova su tanka, nepravilna i nemarno otisnuta, zadnja dva (BR) izgleda da su naknadno uništena. Nalazište: Osijek, Donji grad, rov za kanalizaciju na južnoj strani Vukovarske ceste, zapadno od Voćarske ulice, iz štuta na dubini oko 1 m. Predao I. Mužnaj 1964. godine. Veličina: 23x15x3 cm, širina pečata 2,5 cm. T. III, 11.

40. Inv. br. 726a: ulomak crijepa (?) (zadnja strana je otučena pa se ne može determinirati, radi li se o crijepu ili opeci) žućkaste boje, s ostatkom reljefnog pečata: co/HVIIBRAN (Cohors VII Breucorum Antoniniana) u pravokutnom udubljenju. Nalazište: Osijek, Donji grad, Donjodrav-ska obala, vjerojatno krajem prošlog stoljeća. Dimenzije: 13x11x2,6 cm, širina pečata 3 cm. Publicirao Szilágyi²⁰. T. IV, 1.

41. Inv. br. 2608: ulomak crijepa svijetlo crvene boje s dijelom uzdignutog ruba i reljefnim pečatom u pravokutnom udubljenju: co HVIIBRAN (Cohors VII Breucorum Antoniniana), ispod kojeg su tri velika i široka udubljena luka. Slova AN su u ligaturi kao i na prethodnom pečatu. Nalazište Osijek, Donji grad, bivša Artiljerijska kasarna krajem prošlog stoljeća. Dimenzije: 28,5x25,5x3 cm, visina ruba 4,6 cm, pečata 3 cm. T. IV, 2.

42. Inv. br. 2629: ulomak opeke crvenkaste boje, s ostatkom slabo reljefnog pečata u pravokutnom udubljenju: COHVII bran (Cohors VII Breucorum Antoniniana). Nalazište Osijek, Donji grad, dar M. Zuckera 1903. godine. Dimenzije: 12x12,5x5,2 cm, širina pečata 3,4 cm. T. IV, 3.

43. Inv. br. 726 b: ugao opeke žućkaste boje s reljefnim pečatom u pravokutnom udubljenju: coh/VII.BR.AN (Cohors VII Breucorum Antoniniana). Pravokutno udubljenje je duže i uže, slova su tanja i nemarno rađena, a pojedine riječi su međusobno odvojene reljefnim trokutićem. Slova AN su u ligaturi. Nalazište nepoznato, dimenzije 31x21x6 cm, širina pečata 2,2 cm. T. IV, 4.

44. Inv. br. 2301: ulomak opeke mrko crvene boje s reljefnim pečatom c/OH.VII.BR.AN (Cohors VII Breucorum Antoniniana) u pravokutnom udubljenju. Stražnja strana odlomljena; nalazište Osijek, dar M. Zuckera 1903. godine. Dimenzije: 23,6x15,6x3 cm, pečat 15x2,2 cm. Publicirao Szilágyi²¹. T. IV, 5.

45. Inv. br. 5959: polovica opeke, žučkaste boje, s reljefnim pečatom u pravokutnom plitkom udubljenju: COH.VII.BR.AN (Cohors VII Breucorum Antoniniana), identičan s prethodnim. Nalazište nepoznato, dimenzije: 19x27x5 cm, pečat 15x2, 2cm. — Iznad pečata udubljena je petlja.

46. Inv.-br. 540: ulomak crijepa tamno crvene boje s reljefnim pečatom CLFP (Classis Flavia Pannonica-Flavijska Panonska flota) u pravokutnom udubljenju s bočnim stranama u obliku noričnih voluta. Identični pečati poznati su još iz Novih Banovaca i Zemuna.²² Szilágyi²³ pogrešno navodi za ovaj primjerak da je iz Osijeka, dok je on u stvari iz Štrbinaca kao i naš broj 33. Dimenzije: 23,5x10,5x2,8, pečat 13x4 cm. T. IV, 6.

III. OPEKE IZ PRIVATNIH CIGLANA

47. Inv. br. 725: ulomak ruba opeke zatvoreno tamnocrvene boje, s ostatkom udubljenog natpisa bez okvira, oštro urezanih slova: ..ORMOSC, nepoznatog značenja i mjesta nalaza. Otraga oštećen, veličina 18x13,5x6 cm, pečata 10x2,5 cm. Možda proizvod neke privatne ciglane kasnorimskog doba. T. IV, 7.

48. Inv. br. 7169: ugao opeke svijetlo crvene boje s ostatkom slabo otisnutog reljefnog pečata u pravokutnom udubljenju: loct/SEC (Luci Octavii Secundi). Potječe vjerojatno iz njegove ciglane u Ptuju.²⁴ Nalazište Osijek, Donji grad, rov za vodovod na Vukovarskoj cesti kod Vojničkog polja, predao I. Mužnaj 1959. godine. Ovaj primjerak izdvaja se i po lošem sastavu uslijed mnogo primješanih kamenčića, kakovih nema u ostalim našim opekama. Dimenzije: 13x12x5,2 cm, širina pečata 2,6 cm. T. IV, 8.

49. Inv. br. 7258: ulomak opeke crvene boje sa završetkom slabo otisnutog reljefnog pečata u pravokutnom udubljenju: m/IVNIFIR (Marci Juni Firmini). Slova su široka i povezana ligaturama. Ispod toga su četiri koncentrična polukruga. Sastav joj je sličan prethodnoj, jer i ovaj primjerak vjerojatno potječe iz jedne privatne ciglane iz Ptuja.²⁵ Nalazište Osijek, Donji grad, rov za vodovod u Srijemskoj ulici, predao J. Šmit 1960. godine. Dimenzije: 19x22x5,6 cm, širina pečata 3,3 cm. T. IV, 9.

50. Inv. br. 7294: ulomak crijepa crvenkaste boje s ostatkom reljefnog pečata: M i. f. ? (Marci Juni Mirmini?) u pravokutnom udubljenju. Možda proizvod iste privatne ciglane Marka Junija Firma iz Petovija. Nalazište Osijek, rov za vodovod u Oreškovićevoj ulici nasuprot Bolnice, 1960. godine. Dimenzije 33,5x20,5x2,8 cm, visina okvira 6 cm. T. IV, 10.

IV. OSTALO

51. Inv. br. 2606: ulomak ruba crijepa crvenkastožučkaste boje s ostatkom udubljenog neodgonetnutog hebrejskog natpisa na vanjskoj strani uzdignutog bočnog ruba. Nalazište nepoznato, dimenzije 16,5x7,5x3,5 cm, visina ruba 6 cm, natpis 7,5x2,3 cm. T. IV, 11.

52. Inv. br. 7127: ulomak velike opeke (poklopnice) crvenkaste boje, s grafitom u tri reda: IDIBVS/SEPTEM/bribus//AVG(usto)IMP(eratore)

1. HVIIBRW

2. IIVIIBRW

3. COHVA

6. CLFP

7. RMOSC

9. WIFIR

11. ' 7 LV

4. VIIBRW

5. OHVIIBRW

8. SEC

10. M

.... Sudeći po sastavu i kvalitetu opeke, vjerojatno proizvod mursijske carske ciglane kraja II ili početka III stoljeća. Nalazište Osijek, Vukovarska cesta 107, jugoistočni ugao iskopa za novogradnju, u sloju šuta, 1959. godine. Dimenzije: 57,3x45x7 cm, grafito prvi red: 36x16 cm.

53. Inv. br. 7257: ulomak opeke crvenkaste boje i nešto slabijeg sastava: tik ispod preloma je prstima utisnut broj: CXIII. Nalazište Osijek, Donji grad, vrt u Šumadijskoj br. 17, predao J. Šmit 1960. godine. Dimenzije: 23x30x6,5 cm, »pečat« 18x7 cm.

Nedostaje, a navedena je u starom inventaru:

54. Inv. br. 722: ulomak opeke s pečatom: LEGII//// (Legio II Adiutrix). Nalazište Osijek, ostalih podataka nema.

Nađene u Osijeku, a nisu sačuvane:

5. Seskvipedalna opeka s pečatom: IMP.HAD(?!)(Imperatoris Hadriani) u temeljima rimske zgrade udaljene 50 koraka od južnog zida Murse, godine 1774., prilikom vađenja rimskog građevnog materijala na tom mjestu.²⁶

56. Mnogobrojne opeke s pečatima: IMP, IMP.N i CAE.N u temeljima rimskih zgrada u centru Murse, razorenim 1774. godine.²⁷

57. Ulomak s udubljenim pečatom: 1/VIHrcx (Legio VI Herculia cohors X). Nalazište Osijek, zbirka Kramer 70-tih godina prošlog stoljeća.²⁸

Ostale opeke iz njegove zbirke s pečatima IMP i CAE.N možda su dospjele u muzejske zbirke, no o tome ne postoje nikakovi podaci.

Pečati koje navodi Liebl u svojoj radnji²⁹, možda su zabunom navedeni kao da su iz Osijeka, jer se osim crijepa s pečatom LVM (naš broj 20), ni jedan drugi primjerak tamo naveden ne nalazi ni u muzejskoj zbirci, ni u inventaru.

Na osnovu ovoga pogleda opažamo, da u Osijeku daleko pretežu opeke s pečatima CAE.N, IMP.N, LEGVIH odnosno LVIHRCX i COH.VII.BR odnosno COHVII.BRAN, dok ostale dolaze većinom sporadično. To su uglavnom standardne seskvipedalne opeke dobre kvalitete, proizvedene u carskim ili vojničkim ciglanama u Mursi i bližoj okolici, a pošto većina opeka, nađenih u Osijeku, odgovara ovima po dimenzijama i kvaliteti, možemo pretpostaviti, da su ove ciglane davale i najveći postotak opeka za ovo tržište.

Opeke s pečatom CAE.N proizvod su mursijske carske ciglane iz ranijeg razdoblja, vjerojatno iz prve polovice II stoljeća. Nisu poznati primjerci s tim pečatom, koji bi bili nađeni izvan Osijeka.

Kod opeka s pečatima IMP odnosno IMP.N možemo razlikovati dvije vrste pečata koje se i podudaraju s podjelom prema tekstu kratice. Kod prve imamo velika reljefna slova IMP u uokvirenom ili neuokvirenom pravokutnom udubljenju; samo kod jednog primjerka (naš broj 8) izgleda da je to uokvireno pravokutno udubljenje otisnuto unutar jednog udubljenog stopala. Kod druge vrste nalazimo manja reljefna slova: IMP.N u izduženom neuokvirenom pravokutniku, no i tu se mogu razlikovati podvrste prema tipu slova. »Stil« te vrste pečata podudara se sa stilom istovremenih pečata sedme breučke kohorte, o čemu će biti govora kasnije. Samo jedan primjerak, i to s velikim slovima i retrogradnim »N«, otisnut je unutar udubljenog stopala. Ova druga vrsta pripada po Szilágyiju³⁰ u razdoblje Karakale ili Elagabala, tj. na početak III stoljeća, dok bi prva vrsta vjerojatno bila nešto ranija. U Panoniji su postojale carske ciglane vjerojatno još u Sopianama, Skarabantiji, Vindoboni i Karnuntumu također početkom III stoljeća³¹, no njihovi se pečati (osim onog iz susjednih Sopianana) razlikuju od naših, pa je vjerojatno da i opeke s IMP i IMP.N potječu iz carske ciglane u Mursi. Možda je to ona ista ciglana koja je ranije upotrebljavala pečate CAE.N. Čini se da su i njeni proizvodi upotrebljavani uglavnom u Mursi, jer se pečat IMP.N našao samo u susjednom Kolođvaru.³² Pečat IMP.HAD poznat je sada samo iz literature, a ako je točan, ukazivao bi na prvu polovicu II stoljeća. Jedna opeka s pečatom IMP poznata je i iz obližnjih Vinkovaca³³.

Pečati legije X gemine poznati su najviše sa područja Vindobone i Karnuntuma, gdje je ona stacionirala od II stoljeća dalje³⁴. Naše dvije opeke s njenim pečatima možemo možda dovesti u vezu s boravkom jednog njenog odjela u Mursi u doba Trajanovih dačkih ratova između 102. i 107. godine³⁵, i u tom slučaju to bi bile najstarije opeke iz Murse odnosno Osijeka. Za prvu (naš broj 16) ima više analogija iz Vindobone i jedna iz Karnuntuma³⁶, dok za drugu nema potpuno identičnih paralela. U Slavoniji nisu dosad nađene opeke ove legije.

Ciglane legije II Adiutrix bile su još od I. stoljeća u Akvinkumu, gdje ih je najviše i nađeno.³⁷ Kod nas ih je najviše nađeno u Batini Skeli³⁸, no ti

se primjerci ne nalaze u Muzeju Slavonije. Južno od Drave dosad nisu poznati primjerci opeka s pečatima te legije, osim onog izgubljenog iz Osijeka (naš broj 54).

Sjedište i ciglane legije VII Klaudije nalazile su se u Viminaciju u Gornjoj Meziji (danas Kostolac u Srbiji), no njeni odjeli izvodili su neke radove i u Sirmiju³⁹, odakle također mogu potjecati naše opeke. Opeke s njenim pečatima poznate su u Panoniji u Zemunu i Srijemskoj Mitrovici⁴⁰, no ni jedan nije sličan našem. Sudeći po slovima i tabuli ansati izgleda da i naša opeka potječe iz ranijeg razdoblja (kraj I i početak II stoljeća), kamo Szilágyi⁴¹ stavlja i ostale naprijed navedene opeke te legije iz Panonije.

Legija V Makedonika je nakon napuštanja Dakije u drugoj polovici III stoljeća premještena u Ptuj, gdje je neko vrijeme boravila, sve do svog odlaska u provinciju Novu Dakiju⁴². Naš crijep potječe vjerojatno iz tog razdoblja, kada je ova legija mijenjala svoj tabor. Dosad nisu poznate opeke s pečatima te legije iz drugih mjesta u Slavoniji.

Opeke s pečatima legije VI Herkulije, koja je formirana pod Dioklecijanom krajem III stoljeća i bila stacionirana jednim dijelom u Teutiurgiumu (Dalju)⁴³, česte su na ovom području, te možemo pretpostaviti da su i proizvedene u jednom od ovdašnjih sjedišta te legije. I ovi se pečati mogu podijeliti na nekoliko tipova: a) s tekstom (L)EGVIH širokim udubljenim slovima, uglavnom bez okvira; b) s tekstom LVIHRCX užim udubljenim slovima, katkada u pravokutnom udubljenju; kod ovog tipa možemo razlikovati dvije podvrste prema obliku slova »R«: izuzetno je pečat iz Dalja (naš broj 24) sa reljefnim slovima); c) s tekstom LEVIHE udubljenim slovima, pri čemu su »H« i »E« u ligaturi. Prvi tip, osim u Osijeku, nalazimo još u Srijemskoj Mitrovici i Rakovcu⁴⁴ u Srijemu, te u Petrijevcima⁴⁵, drugi u Sotinu⁴⁶, dok treći poznamo iz Begeča, Zmajevca i Batine Skele⁴⁷. Svakako su ove opeke karakteristične za kasnorimsko razdoblje u ovim krajevima, a isto tako i njihovi udubljeni pečati, koji govore za to, da je došlo do promjene u načinu izrade pečata za opeke.

Istom kasnom razdoblju pripadaju i već spomenute opeke s pečatima EXERPANINF, koje doduše imaju još reljefna slova, no ta su vrlo degenerirana. One su vjerojatno proizvod legije V. Jovije iz Novih Banovaca, a u južnoj Panoniji ih nalazimo još u Srijemskoj Mitrovici i Sotinu.⁴⁸

I pečati sedme breučke kohorte mogu se podijeliti na nekoliko vrsta: a) s profiliranim okvirom i tekstom COH.VII.BR; pojedine kratice odvojene su reljefnim trokutićima; b) u neprofiliranom pravokutnom udubljenju, tekst COHVIIIBRAN velikim slovima koja nisu međusobno odijeljena; c) u izduženom neprofiliranom udubljenju, tekst COHVIIIBRAN tanjim i manjim slovima, koja također nisu međusobno odijeljena; slova A i N su međusobno spojena; d) u sličnom izduženom neprofiliranom pravokutnom udubljenju, tekst COH.VII.BR.AN, pravilnijim slovima; kratice su međusobno odijeljene reljefnim trokutićima. Izuzetan je primjerak naš broj 39, kod kojega tekst COHVII.. (kao pod a) dolazi u neprofiliranom izduženom udubljenju. Slova su kod svih reljefna, ali se jasno mogu razlikovati dvije glavne vrste, koje su vjerojatno i kronološki različite. Prva vrsta sa pravilnijim slovima odnosi se na raniju fazu proizvodnje (II stoljeće), dok se ostali tipovi s dodatkom »AN« odnose na

kasnije razdoblje (prva polovica III stoljeća) kada je ova kohorta dobila počasni naziv Antoniniana. U Slavoniji i Srijemu dosad nisu poznati pečati prve vrste (osim našeg iz Osijeka). Od kasnijih (s dodatkom »AN«) poznate su opeke odnosno crijepovi s pečatima ove kohorte, osim navedenih iz Osijeka, još iz Surduka (Rittiuma) i Novih Banovaca južno od Dunava⁴⁹, te iz Bilja Popovca i Batine Skele iz Baranje.⁵⁰ Naš primjerak broj 44 ima analogiju u jednom primjerku iz Ószóny-a (Brigetio)⁵¹.

Opeke s pečatima III kohorte Alpinaca poznate su još iz Popovca i Bilja⁵² sa područja Baranje, dok ih južno od Drave dosad nije bilo.

Dosada nisu poznate ni opeke s pečatima privatnih radionica iz drugih mjesta u Slavoniji, ni u Baranji. Nije jasno da li su spomenute opeke iz Osijeka (naši brojevi 48—50) stvarno iz Ptuja, ili su ti privatni poduzetnici imali i svoje filijalne ciglane negdje bliže Mursi. U svakom slučaju prijevoz opeka na veće daljine mogao se isplatiti samo tamo, gdje je postojala riječna veza, pa bi se možda time mogla tumačiti pojava nekih stranih tipova u Mursi.

Kod legijskih opeka moramo uzeti u obzir i njihovo često premještanje, odnosno upućivanje manjih odjela koji su mogli izrađivati opeke sa pečatom svoje legije i na licu mjesta. Ipak za neke, na pr. legiju VI Herkuliju i sedmu breučku kohortu, možemo kazati da su proizvodile opeke i za šire područje. Od njih je sedma breučka kohorta radila u III., a VI legija Herkulija u IV. stoljeću. Ove posljednje bile su ujedno i zadnje rimske opeke proizvođene na našem terenu.

Dalje proučavanje opeka s pečatima upotpunit će ovu sliku i dati nam nova obavještenja o periodima cvata i trgovačkim vezama antike Panonije.

BILJEŠKE

- ¹ P. Katancius, *Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta*, Eszeki 1782, p. 92—4;
- ² D. Pinterović, *Prilog topografiji Murse*, Osječki Zbornik V, Osijek 1956., strana 72.
- ³ F. Maixner, *Epigrafske sitnice*, *Viest. hrv. arh. dr. I*, Zagreb 1879, 58
- ⁴ J. Hampel, *Archäologisch-epigraphischer Bericht aus Ungarn 1877*. *Arch. Epigr. Mitth. aus. Öster. II/I*, Wien 1878, p. 78
- ⁵ D. Pinterović, *Iskapanja i arheološki nalazi na terenu Osijeka i njegove okolice od listopada 1954. do kraja listopada 1956. godine*, Osječki Zbornik V, Osijek 1956, 239
- ⁶ Szilágyi J., *A Pannoniai bélyeges téglak*, Budapest 1933 (*Diss. Pann. ser. 2, No. 1*), 103, t. XXVII, 75
- ⁷ Szilágyi J., o. c. 57, t. XIII, 145
- ⁸ H. Liebl, *Epigraphisches aus Slavonien und Süd-Ungarn*, *Jahresh. d. Öster. Archäol. Inst. III*, Wien 1900, Beibl. 103
- ⁹ *ibid.*
- ¹⁰ I. Bojničić, *Epigraphischer Bericht aus Kroatien*, *Arch. Epigr. Mitt. aus Öster. III/1879*, 176
- ¹¹ Szilágyi J., o. c. 42,
- ^{11a} *ibid.*
- ¹² M. Bulat, *Obilasci arheološkog terena od 1. XI 1956. do 1. XI 1958. godine i važnije arheološke prinove*, Osječki Zbornik VI, Osijek 1958, 312
- ¹³ M. Bulat, *Obilasci arheološkog terena od 1. I 1961. do 31. XII 1962. i važnije prinove*, Osječki Zbornik VIII, Osijek 1962, 367

- 14 J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, VHAD n. s. V, Zagreb 1901, 167.
- 15 Szilágyi J., o. c. 110, t. XXXII, 67 a i b
- 16 Brunšmid, l. c.
- 17 Ispor. Szilágyi J., o. c., t. XXIII, br. 11 i 14—15
- 18 Szilágyi J., o. c., p. 88, t. XXIII, broj 23
- 19 J. Hampel, l. c.
- 20 Szilágyi J., o. c. p. 89, t. XXIV, broj 35
- 21 *ibid.*, broj 28.
- 22 Brunšmid, l. c.
- 23 Szilágyi J. o. c., p. 84
- 24 *ibid.*, p. 109, t. XXXI, broj 54 a—d
- 25 *ibid.*, broj 56.
- 26 P. Katančić, o. c., p. 92,
- 27 *ibid.*, p. 93
- 28 W. Kubitschek — E. Loewy: Bericht über eine Reise in Ungarn, Slavonien und Croatien, Arch. Epigr. Mitt. aus Öst. III, Wien 1879, p. 157
- 29 Liebl. l. c.
- 30 Szilágyi J., o. c., p. 103
- 31 *ibid.*
- 32 *ibid.*
- 33 J. Brunšmid, Colonia Aurelia Cibalae, VHAD n. s. VI, Zagreb 1902, p. 134
- 34 Szilágyi J., o. c., p. 44—62, t. IX—XIV
- 35 J. Klemenc, Novi rimski vojnički natpis iz Osijeka, VHAD n. s. XV, Zagreb 1928. p. 272
- 36 Szilágyi J., o. c. p. 57, t. XIII, broj 145
- 37 Szilágyi J., o. c. p. 24—35, t. V—VIII
- 38 Várady F., Baranya multja és jelenje, Pécs 1897, p. 186—187
- 39 J. Brunšmid, i L. Jevremović, Stari napisi iz okoline Požarevca u Srbiji VHAD n. s. V, Zagreb 1901, p. 17
- 40 Szilágyi J., o. c. p. 43, t. IX, broj 1—6,
- 41 *ibid.*
- 42 M. Abramić, Poetovio, Ptuj 1925, p. 19 i 184
- 43 B. Jankulov, Utvrđenja Rimljana i Varvara iz dobe Seobe naroda u Bačkoj i Banatu, Rad Vojvod. muzeja I, Novi Sad 1952, p. 16
- 44 Szilágyi J., o. c. p. 42, t. IX, broj 1 i 6
- 45 E. Gašić, Povijest župe i mjesta Petrijevci, Glasnik biskupija bosanske i srijemske I—X, Đakovo 1932, str. 13.
- 46 Szilágyi J., l. c. broj 7 i 9
- 47 *ibid.*, broj 5, v. i broj 9
- 48 *ibid.*, p. 84—85, t. XXIII, broj 9, 10 i 11
- 49 *ibid.* p. 89, XXIV, broj 27 i 33
- 50 *ibid.*, p. 90
- 51 v. bilj. 21.
- 52 Szilágyi J., o. c., p. 87.

BRIQUES ET TUILES ROMAINES À MARQUES

Dans le Musée de la Slavonie se trouvent un grand nombre de briques et de tuiles romaines munies de marques qui ont été trouvées presque toutes au cours des années sur le terrain d'Osijek (la Mursa romaine) ou dans les environs de la ville. Il s'agit ici exclusivement de briques sesquipédales et de grandes tuiles. Dans un seul cas la marque se trouve sur un imbrex.

L'auteur traite d'abord les briques marquées de CAE. N, et IMP qui sont les plus nombreuses et qui ont été produites probablement dans les tuileries impériales à Mursa. Ensuite il parle des briques qui proviennent des tuileries militaires, celles des légions et celles des cohortes. L'argile de ces briques et l'exécution du travail sont aussi presque toujours d'une bonne qualité. Le plus souvent elles portent la marque LEGVIH ou LVIHRCX et COHVIIBR ou COHVIIBRAN. Les premières sont du IVe siècle, les secondes du IIe et du IIIe. Elles ont été produites, les unes et les

autres, dans les environs de Mursa et elles étaient très répandues dans cette partie de la région danubienne. D'après les marques l'auteur distingue deux phases chronologiques.

Le troisième groupe est formé de briques qui portent la marque d'une briqueterie privée. La qualité de ces dernières est moins bonne en ce qui concerne le matériel et la fabrication. Quelques-unes entre elles proviennent vraisemblablement même de POETOVIO.

A la fin l'auteur mentionne quelques briques à marques particulières parmi lesquelles les plus remarquables sont celle où le signe de l'atelier est gravé dans l'argile crue et l'autre qui porte en vue de marque le fragment d'une inscription hébraïque.